

Суспільно-політична історія України

УДК 94 (477)

В. Я. Кравченко

СПРОБИ ГЕТЬМАНА ДАНИЛА АПОСТОЛА РЕФОРМУВАТИ УКРАЇНУ.

У роботі іде мова про спроби видатного гетьмана України Данила Апостола, після відновлення гетьманської влади, підняти рівень самостійності Гетьманщини, провести реформи спрямовані на підвищення політичного, соціально-економічного й військового рівня Гетьманщини й збереження її самостійності.

Ключові слова : гетьман України, Данило Апостол, реформи.

В работе идет речь о попытках выдающегося гетмана Украины Данилы Апостола, после восстановления гетманской власти, поднять уровень самостоятельности Гетманщины, провести реформы направленные на повышение политического, социально-экономического и военного уровня Гетманщины и сохранения ее самостоятельности.

Ключевые слова : гетман Украины, Данила Апостол, реформы.

The work deals with the attempts of outstanding hetman of Ukraine Danila Apostol, after reestablishment of hetman power, to raise the level of hetmanship independence, to carry out reforms, directed to the raising of political, social-economical and military level of hetmanship and its independence maintenance.

Key words: Hetman of Ukraine, Danila Apostol, reforms.

Актуальність теми. Коли минув хаос доби Руїни, центром політичного, економічного та культурного життя стала Гетьманщина Лівобережжя. Тепер фокус визначальних подій історії України остаточно перемістився з її крайнього заходу на крайній схід. Гетьманщина була автономним, але не самостійним політичним утворенням. Однак вона давала українцям більше самоврядування, ніж вони будь-коли до того мали. Як частина Російської імперії, вона існувала в рамках держави, яка для багатьох українців була відносно новим політичним середовищем. Хоч обсяг української автономії став дуже вузький, все-таки в цих межах можна було провести нову організацію державного життя.

Упродовж півстоліття після смерті Петра (1725) московська політика супроти України не йшла одним шляхом. В царському уряді заходили вагання: то вживали гострих Петрових засобів, то знову приходили полегші.

Велике значення мало тут становище самого українського громадянства. Прив'язання до свого державного устрою було таке міцне і при кожній нагоді виступало з такою стихійною силою, що Москва мусила з ним рахуватися. В 1727 р. дозволено вибрати нового гетьмана. На гетьмана обрано полковника Данила Апостола (1727—1734).

Повернення у 1727 р. гетьманської форми правління на деякий час послабило наступ царизму на Українську державу. Його шестилітнє

гетьманування було короткою світлою смугою на темному тлі українського життя. Йому вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих українських властей. Водночас автономія Гетьманщини була відновлена не у повному обсязі. Російська влада зв'язувала руки гетьману Апостолу в політичній, фінансовій, судовій та інших сферах державного життя. Зважаючи на реальні обставини, Апостол залишив спроби вести ширшу політику, а свою діяльність зосередив на внутрішніх справах. Хоча не всі його заходи щодо піднесення економічного добробуту краю й полегшення становища населення були доведені до кінця.

Довгий час ім'я миргородського полковника, славетного гетьмана Данила Апостола, несправедливо замовчували. Тому, вивчення його діяльності має науковий інтерес.

Виклад основного матеріалу. Данило Апостол народився він 4 грудня 1654 р. у козацькій сім'ї. Рід Апостолів походив з Молдавії (Валахії). Батько Данила — Павло Єфремович Апостол, поселившись на Лівобережній Україні, вступив до козацького війська і невдовзі зайняв у ньому значне становище. [2, с. 6] В 1682 р. посаду миргородського полковника у досить молодому віці (28 років) зайняв один із синів П. Апостола — Данило. [2, с. 6-7] Воєнні дії російських військ кінця XVII—початку XVIII ст., в яких було задіяне козацьке військо, виявили його військові здібності. [3, с. 169-172, 503]

Після перемоги в Північній війні й підписання в 1721 р. Ніштадтського миру в урядових колах Росії точилися розмови про скасування гетьманства в Україні. Поїздка до Петербурга в квітні 1722 р. лише підтвердила найгірші передбачення Скоропадського й прискорила його кончину. Після його кончини гетьманство було скасовано і керівництво Гетьманщиною, згідно з указом Петра I перейшло до Малоросійської колегії. Головною мотивацією нововведення стала декларація захисту народу від постійних зловживань козацької старшини владою. Серйозні політичні прорахунки, карколомне збагачення правлячих кіл за рахунок нижчих верств населення стимулювали дальше втручання російського уряду у внутрішні справи України й спробу змінити її державний устрій. Такі намагання повністю відповідали політичному курсу російського уряду, спрямованому на жорстку централізацію влади в межах всієї Російської імперії. Скасування гетьманства суперечило умовам «Березневих» і всіх наступних договірних статей України з Росією, було протиправним, одностороннім актом.

Нечисленна партія українських автономістів стала в опозицію до Малоросійської колегії. Очолив автономістів наказний гетьман Полуботок, людина віддана національній ідеї, рішуча, енергійна і впливова в козацьких колах. Одночасно Полуботок рішуче виступив проти втручання Малоросійської колеги у внутрішні справи Гетьманщини. Рішучий спротив Полуботка викликало і введення в українських містах посад комендантів і їхнє втручання у внутрішні справи полків.

З від'їздом Полуботка у червні 1723 р. до Петербурга опозиційна діяльність майже припинилася, її продовжував тільки миргородський полковник Д. Апостол. [4, с. 93 - 94] Роздратований Петро I 23 червня 1723 р. видав указ, який забороняв українцям порушувати питання про гетьманство. Однак це не зупинило загартованого, скаліченого в січах, добре знаного і, як свідчать різні джерела, поважає мого Петром I полковника. Він надіслав імператорові «Коломацьку чолобитну», де знову порушував питання про вибори нового гетьмана. Тільки після смерті Петра I у січні 1725 р. почався курс на лібералізацію державних і суспільних порядків у державі. Він торкнувся й України. Вже в лютому 1725 р. Верховна таємна рада розглядала проект контр реформ в Україні, насамперед відновлення гетьманства. Зміна політичного курсу Росії щодо України зумовлювалася кількома чинниками, у тому числі загрозою війни з Туреччиною, незадоволенням серед українських верхів, а також прагненням Меншикова та інших російських

можновладців позбутися оподаткування своїх українських маєтностей. Російський уряд замінив українським козакам Низовий похід виплатою трьох карбованців з кожного, а Катерина I звільнила з ув'язнення козацьку старшину. Полуботок до цього часу помер у в'язниці. Звільненим заборонили повертатися в Україну. Виняток був зроблений тільки для Апостола, від якого перед від'їздом взяли присягу.

Однією з головних причин, що викликали зміни у політиці російського уряду щодо Лівобережної України, було загострення м народної обстановки. На початку 1725 р. визначилося розмежування політичних сил у Західній Європі, в результаті чого утворилися дві ворожих табори. 19 квітня 1725 р. Австрія та Іспанія об'єдналися у Віденський оборонний союз, спрямований насамперед проти Англії та Франції. У відповідь ці країни, до яких приєдналася Прусія, у Гренгаузені (поблизу Ганновера) підписали договір, оформивши званий Ганноверський союз.

Росія тривалий час не приєднувалася до утворених союзів. Тільки у липні 1726 р., уклавши у Відні російсько-австрійський договір вона фактично увійшла до австро-іспанського оборонного союзу. Мі народна ситуація дедалі більше загострювалася. В Європі запах війною.

У зв'язку із складною міжнародною обстановкою і утворення двох ворожих таборів російський уряд був стурбований позицією Туреччини. Французька та англійська дипломатія, яка прагнула до ускладнення відносин Росії з цією країною, підтримувала турецького султана в його агресивних планах.

Відчуваючи неминучість війни з Туреччиною, російський уряд прийняв рішення піти на деякі поступки козацькій старшині і населенню Лівобережної України, бо у майбутній війні ця територія через сво географічне положення мала відігравати важливу роль.

Верховна таємна рада після обговорення відповідного проекту з козацькою старшиною 20 червня 1727 р. прийняла рішення про реставрацію українського гетьманства. В «таємних пунктах» вказувалося, що, незважаючи на декларовані українському народові права на обрання нового гетьмана, це написано «для лиця», щоб заспокоїти його. Під час перебування в Москві з нагоди коронування імператора Петра II у 1723 р. Апостол подав петицію, в якій йшлося про відновлення старих прав в Україні, так зухвало понищених Петром I, на підставі все тих же «статей Богдана Хмельницького». Відповіддю на цю петицію були відомі з історії «Рішительні пункти», які, за словами Д. Дорошенка, залишалися основною

конституцією для Гетьманщини до кінця її існування. Насправді імператор призначив гетьманом України миргородського полковника Апостола. Втративши правий берег, українські гетьмани ніколи не відмовлялися від титулування: «обох боків Дніпра гетьман» чи «Гетьман всієї Малої Росії обох сторін Дніпра», хоча, певна річ, усвідомлювали, що останнім, хто мав підстави на такі титули, був І. Мазепа. Коли І. Скоропадський, Д. Апостол й К. Розумовський вживали ці назви, вони, на думку істориків держави і права, тим самим нагадували, що «не відмовляються від своїх законних прав на Правобережжя» [6, с. 224].

Офіційне повідомлення про згоду на обрання нового гетьмана надійшло до Глухова в липні 1727 р. Козацтво з наївним ентузіазмом зіграло відведену йому царським урядом роль при обранні Д. Апостола гетьманом України (1727—1734).

Протягом серпня-вересня 1727 р. Малоросійська колегія припинила своє існування. Однак автономні права України знову обмежувалися. Російський уряд залишив за собою контроль за фінансами, підпорядкував козацькі полки російському командуванню, запровадив нову систему контролю за діяльністю гетьмана та козацької старшини.

Відновлення влітку 1727 р. гетьманської форми правління, скасування Малоросійської колегії й обрання гетьманом Данила Апостола оживили сподівання патріотів зберегти політичну автономію Гетьманщини з усіма її правами і вольностями. У лютому 1728 р. Д. Апостол подав російському уряду «Статейні пункти», що передбачали виборність гетьмана, генеральної старшини, полковників і сотників, виведення або обмеження чисельності російських військ, збереження компанійських полків, збір податків до української скарбниці тощо. Одержана відповідь у формі «Рішительних пунктів», що становили «не двосторонній договір, а нормативний акт верховної влади Російської імперії», передбачала регулювання життя Гетьманщини як автономної одиниці. Зокрема, дозволялося, за згодою царя, обирати гетьмана, котрий не мав права карати смертю старшин і проводити зовнішню політику; на посади генеральних старшин і полковників висувалися по 2-3 претенденти, з-поміж яких монарх затверджував тих чи інших осіб; у роботі Генерального суду мали брати участь росіяни; відновлювався Військовий скарб, але українські фінанси контролював російський уряд. Д. Апостола вдалося оновити склад генеральної та полкової старшини; він прагнув навести лад у земельних відносинах, поліпшити стан торгівлі, старанно працював над запро-

вадженням окремого бюджету й реформуванням судочинства [4, с. 204 - 207].

Укладені "традиційні" статті-угоди (гетьманські "Нужды малороссийские" та царські "Решительные резолюции" на них) між обома державами юридичне вже не визнавали Україну як самостійну сторону, а національні її органи влади фактично позбавлялись навіть обмежених раніше функцій, бо майже повністю підмінялися російськими установами чи окремими савновниками. Деякі дослідники, зокрема І. Крип'якевич, вважають що ці статті відтепер стали конституцією України. [7]

Стосовно цього питання слід визначити що воно майже не відображено в науковій літературі. Крім загальних видань присвячених історії України, є всього декілька наукових робіт присвячених діяльності Д. Апостола, слід виділити роботу Н. Герасіменко. [2, с. 92 - 102]

Відновлення гетьманства пробудило в народі сподівання па повернення Україні давніх автономних прав і поліпшення соціально-економічного становища. Особа Апостола найкраще відповідала потребам лідера. 73-річний гетьман добре знав життя й запити людей, мав високий авторитет в Україні, з ним рахувався і російський уряд. Ім'я Апостола було овіяно славою і романтикою, втілювало в собі козацьку мужність і відвагу в боротьбі зі зовнішніми ворогами. Ставши гетьманом, Апостол виступив поборником тих політичних прав, які виборів український народ під проводом Богдана Хмельницького й які в різний час були скасовані імперським урядом.

Зрозуміло, що добитися повного відновлення для України автономних прав Апостол не міг. Але він не грав роль звичайного статиста., яку відводив йому російський уряд, і почав, по можливості, проводити власну політику. В підписаних у 1727 р. «Пунктах» гетьману, як і його попередникам, заборонялися самостійні дипломатичні зносини з урядами зарубіжних країн, що не стосувалися прикордонних проблем з Польщею та Кримським ханством. У військовій справі гетьман підпорядковувався російському генерал-фельдмаршалу. Кандидатів на старшинські посади мав затверджувати цар. До складу Генерального суду поряд з трьома українцями вводилося стільки ж росіян. Передбачалася перевірка старих і створення нових законів. Знімалися обмеження з торгівлі іноземних купців. Мито за імпортовані товари мало надходити до російської казни. Не дозволялося відбирати в козаків і посполитих придбані ними раніше землі. Планувалася перевірка законності придбання маєтків козацькою старшиною, шляхтою, монастирями й містами. Документ мав суперечливий

характер. Поряд з обмеженням автономії України в ньому намічалися шляхи виходу з політично-соціальної кризи, законодавче закріплювалися земельні права нижчих верств населення.

Гетьману Апостолу дісталася тяжка спадщина; відсутність вищого державного апарату, розладнані управлінська система на місцях, фінанси й торгівля, а також судочинство, хаос у землеволодінні та суцільні хабарництва і зловживання чиновництва. Апостол сформував уряд переважно зі своїх прихильників.

За короткий час гетьман навів порядок у фінансах, насамперед у податковій системі, сформував державний бюджет у розмірі 144 тис. крб. річних і в розвитку економіки зробив ставку на підприємливу буржуазну верству суспільства. Тим більше, що й власне багатогалузеве господарство розвивав у такому ж напрямі. [9, с. 216]

З гетьманського відома у Глухові в 1728 р. відбулася розширена нарада українських купців, на якій обговорювалися питання торговельної політики уряду Гетьманщини й розв'язання нагальних купецьких проблем. Купці склали колективне прохання до уряду Російської держави про дозвіл вивозити за кордон заборонені раніше товари, насамперед лій, віск, прядиво, шкіри, селітру. Крім того, купці просили Колегію іноземних справ зменшити торговельне мито, дозволити їм торгувати за кордоном тільки за українськими, а не російськими паспортами, давати відкуп на ввізні мито лише українцям. Рядом універсалів гетьман оберігав українських купців від конкуренції іноземних, у тому числі й російських. Було організовано кредитування купців, відстрочено сплату за векселями, підготовлено проект вільної торгівлі в Гетьманщині. [5, с. 241; 9, с. 216]

У 1729—1730 рр. власті провели генеральне слідство про маєтності, яке виявило неконтрольоване роздавання сіл у приватне володіння й катастрофічне зменшення кількості особисто вільних селян. Всі маєтності були поділені на шість категорій — рангові, надані за заслуги, ратушні, вільні, спірні та монастирські. Незаконно одержані старшиною, шляхтою, монастирями, містами і російськими чиновниками села й хутори поверталися до свого попереднього статусу. В зв'язку з цим значна частина селян поліпшила своє матеріальне й суспільне становище. Права землевласників, визнані генеральним слідством, на маєтності й підданих зміцнювалися. Була зроблена спроба покінчити із землеволодінням російських вельмож і чиновників. Гетьман видав старшині спеціальний універсал, щоб вона спонукала російських землевласників продувати свої маєтки в Україні за прийнятною ціною. [5, с. 241]

Найвищим судовим органом Гетьманщини був Генеральний військовий суд. До його складу, крім генеральних суддів, входив гетьман, який виступав верховним суддею і, зазвичай, головував на засіданнях Генерального військового суду, а також генеральні старшини. З часів гетьмана Д. Апостола Генеральний суд є самостійною установою.

Створення відповідачеві умов для виправдання зумовлювало й потребу на визнання його обов'язкової присутності на суді, як формулювалося в універсалі від 1 серпня 1728 р., виданому Д. Апостолом, «для доказу». За інших умов суд відбутися не міг.

Звичайно, що такий погляд на функціонування суду передбачав неупередженість та об'єктивність суддівства. Як вимагали розіслані 19 серпня 1722р. в усі полки універсали Генеральної військової канцелярії, очоленої П. Полуботком, «справи судові» і в полках, і в сотнях мали розглядатися «совісно й по істині, як право і сама слушність показує, без жодної пристрасті і неправости і без накладів, не сприяючи нікому і не зазіхаючи ні на кого» Або, як сформульовано в анонімній записці про необхідність обмеження влади гетьмана, справи мали б розглядатися «чесним судоведенням («поступком») без суворости і без досади».

Потреба утвердити такі засади судівництва спонукала старшин шукати відповідних гарантій. Одну з них вони вбачали в утвердженні процесуальної норми «ніхто не може бути суддею у власній справі». [4, с. 205 - 206]

Апостол добився передачі судових справ у відання місцевих судів. Генеральному суду поверталися функції вищої судової інстанції, хоч нею фактично продовжував залишатися російський монарх. Тим самим підривалася незалежність українського судочинства і посилювалася влада центру. Гетьманська інструкція 1730 р. чітко визначила компетенцію різних судових установ та їх чисельний склад. Гетьман планував звести до купи різні законодавчі акти та звичаєві норми й створити новий єдиний кодекс законів для всієї Гетьманщини. Але хоч почала діяти кодифікаційна комісія ця справа не була викришена. [9, с. 216; 5, с. 241]

Певна лібералізація політики Петербурга в «малоросійському» питанні знов дала змогу Гетьманщині на певний час виступати з власними ініціативами у політиці військового будівництва. Одним з наймасштабніших заходів, який суттєво вплинув на стан озброєння козацького війська, стала реформа з упровадження нової уніфікованої рушниці. В травні 1728 р. гетьман Данило Апостол звернувся до канцлера Гаврила Головкина з проханням «в оружейних

вашого величства заводах виделат ценою несокою ... на онье полки малороссийские потребное число мушкетов». Втім, це подання попервах лишилося без жодної позитивної чи негативної відповіді. Імовірно причиною цього можна вважати певне відмежування офіційного Петербурга від військових реформ взагалі й українських зокрема. Короткотривале правління Петра II, за якого не вщухала боротьба двірцевих партій, сформувало для тогочасних державних діячів зовсім інші пріоритети.

Справа зрушилася лише навесні 1731 р., коли Колегія іноземних справ звернулася до Військової колегії з проханням розмістити гетьманське замовлення в Тулі, «чтоб на казенных оружейных заводах против присланной... (себто від Д. Апостола.) казацкой рушницы, сделать за денги пять тысяч рушниц». Після переговорів з адміністрацією заводів, колегія дала згоду (за умови «ежели от того оружейному делу остановки не будет»), видавши відповідний наказ Канцелярії артилерії та фортифікації, через яку проходили всі справи, пов'язані з озброєнням і технічним забезпеченням армії. В жовтні 1731 р. це рішення було схвалено в Сенаті й у вигляді іменного імператорського указу відправлено до Глухова. Тим самим, як виявилось незабаром, розпочався довгий процес переозброєння козацького війська, що тривав аж до початку 50-х рр. Після проведення поділу козацтва на виборних і підпомічників кількість зброї було вирішено довести до 20 тис. одиниць, оснастивши нею весь «Малоросійський корпус». Генеральна відомість, складена в Генеральній військовій канцелярії 1749 р. на вимогу Міністерського правління, що бажало ревізувати стан озброєності козацтва, засвідчила, що загалом в полки було роздано 19846 рушниць, а за уточненими дещо пізніше даними - 21032 [4, с. 519-521]. Реформу переозброєння, ініційовану гетьманом Апостолом, російський уряд підтримав із прагматичних міркувань - необхідності мати напередодні війни з Туреччиною добре впорядковане і дешеве козацьке військо, однак вона виявилася абсолютно непродуманою в організаційному плані й до того ж невідповідною фінансово. Втім, певного результату все ж було досягнуто - майже 20 тис. нових рушниць козацьке військо отримало, що було справді безпрецедентним явищем, яке заклало принаймні теоретичну можливість для подальшої уніфікації всього озброєння гетьманської армії. Щоправда, як і раніше, в Гетьманщині не існувало виробничої бази, завдяки якій можна було б у майбутньому налагодити виробництво чи ремонт аналогічної зброї, що далось взнаки вже за кілька років, коли час-

тина рушниць вийшла з ладу або загубилася. [1, с. 21-24].

Висновки. Гетьманування Апостола, перейняте духом оборони автономних прав України й навіть національним духом, незважаючи на часткові невдачі політики гетьмана, все ж таки дуже підбадьорило український народ, піднесло його настрої.

Його шестилітнє гетьманування було короткою світлою смугою на темному тлі українського життя після занепаду Мазепи. Йому вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих українських властей. Хоча не всі його заходи щодо піднесення економічного добробуту краю й полегшення становища населення були доведені до кінця, проте Гетьманщина почала вільніше дихати й відпочила після страшного терору, під яким вона жила майже двадцять років.

В цілому за гетьманування Апостола внутрішнє життя України стабілізувалося. Прості люди відчували себе захищенішими від зловживань властей і багатих землевласників, старшина отримала підтвердження на старі маєтності, а торгівці дістали нові можливості для занять ремеслами, промислами й торгівлею.

«... Апостол за своє шестилітнє гетьманування добре заслужився Україні... залишивши по собі жаль і добру пам'ять серед | народу. На сторінки української історії перейшов Апостол як | «останній козак» на гетьманському столі (Уманець), як «один з найкращих українських історичних діячів, а при тому рішучий оборонець автономії України» (Джиджора), як той, що «не забруднив своїх рук народною кривдою» (Грушевський) ». [8, с. 288; 5, с. 241]

На сьогодні багато робіт присвячено дослідництву діяльності видатних гетьманів України Б. Хмельницького, Петра Дорошенка та інших. І на цьому фоні, якимось в історичних сутінках залишається постать видатного сина України, як видно з цих оцінок, Данила Апостола. Кількість спеціальних досліджень присвячених особі і діяльності видатного гетьмана обмежена, в більшості історичних досліджень вона проходить в загальному контексті. Тому виникає питання про поширення дослідницької роботи стосовно особи і діяльності видатного гетьмана.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст./ Апанович Олена Михайлівна - К.: Либідь - 2001.
2. Герасіменко Н. О. Данило Апостол - гетьман Лівобережної України (1727-1734 рр.) // Укр. Іст. журнал. 1992. № 3.

3. Дядиченко В. А. Нариси суспільно політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Дядиченко В. А. - К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
 4. Історія українського козацтва. Нариси: У 2-х т./ Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, НДП козацтва; [Редкол.: В. А. Смолій (від.ред.) та ін.; Авт.передм.: В. А. Смолій/Т.1/.[В. А. Брехуненко, А. В. Войтович, О. Б. Головченко та ін.], Ін-т історії України, НДП козацтва. – К., 2006.
 5. Крип'якевич І. Історія України./ Крип'якевич Іван Петрович – Львів: Світ, 1992.
 6. Музиченко П. Історія держави і права України: Навчальний посібник. /Музиченко Петро Павлович - К.:„Знання”, 2000. – (Вища освіта XXI століття).
 7. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. /Модзалевский В. Л. — К.,1908. — Т. I
 8. Нартов В. В. Найвидатніші гетьмани та кошові України. /Нартов Віктор Васильович – Х.:Парус, 2007.
 9. Субтельний О. Україна: історія./ Субтельний Орест [Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького] – К. :Либідь, 1993.
-